'रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम् । न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः" रघुः । ३परमेश्वरे पु० "अपराजितः सर्वसहोनियन्ता नियमोऽयमः" विष्णुस०।

नियन्त्रण न० नि+यन्त्रि–ल्युट् । प्रतिबन्धदूरीकरणे एकत्रस्थापनार्थव्यापारभेदे "अनेकार्थस्य शब्दस्यैकार्थे नियन्त्रणरूपं विशेषम्" सा०द०। भावे युच्। नियन्त्रणापि तत्रार्थे स्त्री ।

नियन्त्रित त्रि० नि+यन्त्रि–क्त । १कृतनियमने २प्रतिबन्धादिना एकत्रस्थापिते "अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते । एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुः" सा०द० ।

नियम पु०नि+यम–घञ् वा ह्रस्वः । १प्रतिज्ञायाम् अङ्गीकारे अमरः । २नित्ये ३आगन्तुकसाधनकर्मरूपे व्रते ४नियन्त्रणायां ५निश्चये मेदि० पा०सू० उक्ते ६योगाङ्गभेदे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" सूत्रे उद्दिश्य "शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः" सू० विभज्योक्तं "तत्र शौचं मृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादि च बाह्यमाभ्यन्तरं चित्तमलानामाक्षालनम् । सन्तोषः सन्निहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा । तपो द्वन्द्वसहनं द्वन्द्वञ्च जिघत्सापिपासे शीतोष्णे स्थानासने काष्ठमौनाकारमौने च व्रतानि चैवं यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादीनि । स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्पणं "शय्यासनस्थोऽथ पथि व्रजन् वा स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः । संसारबीजक्षयमीक्षमाणः स्यान्नित्यमुक्तोऽमृतभोगभागी" यत्रेदमुक्तं ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चेति" भा० "शौचादिनियमान् व्याचष्टे शौचमिति । आदिशब्देन गोमयादयो गृह्यन्ते । गोमूत्रयावकादि मेध्यं यस्याभ्यवहरणादि आदिशब्दात् ग्रासपरिमाणसङ्ख्यानियमादयो ग्राह्या मेध्याभ्यवहरणादिजनितमिति वक्तव्ये मेध्याभ्यवहरणादि चेत्युक्तं कार्ये कारणत्वोपचारात् । चित्तमलाः मदमानासूयादयस्तदपनयो मनःशौचम् प्राणयात्रामात्रहेतोरभ्यधिकस्यानुपादित्सा सन्तोषः प्रागेव स्त्रीकरणपरित्यागादिति विशेषः । काष्ठमौनमिङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम् अवचनमाकारमौनम् । परिक्षीणवितर्कजाल इति वितर्को वक्ष्यमाणः संशयविपर्ययौ चेति एतावता शुद्धाभिसन्धिरुक्तः । एते च यमनियमाः विष्णुपुराणे उक्ताः "ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यास्तेयापरिग्रहम् । सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् । स्वाध्यायशौचसन्तोषं तपांसि नियतात्मवान् । कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः । एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः । विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाश्च विमुक्तिदाः" विव०। सर्वदर्शनसंग्रहे पातञ्जलदर्शनप्रसङ्गे स्वाध्यायशब्देन प्रणवजपवत् तान्त्रिकमन्त्रजपोऽप्युच्यते इत्युक्तम् ।

"नियमाः पञ्च सत्याद्या बाह्यमाभ्यन्तरं द्विधा । शौचं, तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः । स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहः । तपोऽक्रोधो गुरौ भक्तिः शौचञ्च नियमाः स्मृताः । यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमीरितम् । सन्तोषस्तपसां जप्यं वासुदेवार्चनं दमः" गारुडपु० "तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः" तन्त्रसारः । ७विधिभेदे तल्लक्षणादि लौगाक्षिभास्करेणोक्तं यथा

"विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते" अस्यार्थः । प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापकोविधिरपूर्वविधिः । यजेत स्वर्गकाम इत्यादि स्वर्गार्थकयागस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्यानेन विधानात् । पक्षे अप्राप्तस्य प्रापकोविधिर्नियमविधिः यथा व्रीहीनवहन्तीत्यादिः । कथमस्य पक्षेऽप्राप्तेः प्रापकत्वमिति चेत् इत्थम् अनेन हि अवघातस्य वैतुष्यार्थत्वं न प्रतिपाद्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धात् किन्तु नियमः स चाप्राप्तांशपूरणं वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वादवघातं परित्यज्योपायान्तरं यदा ग्रहीतुमारभ्यते तदावघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विधाननामकमप्राप्तांपूरणमेवानेन विधिना क्रियते । अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः पक्षेऽप्राप्तावघातविधानमिति यावत्" । मिताक्षरोक्तं विशेषोदाहरणादिऋतुकालशब्दे १४३७पृ० दर्शितं तत्र दृश्यम् । नियमे च इतरसंवलने न दोषः । परिसंख्यायां दोष इति भेदः । पाक्षिके सतीत्यादिकारिकां व्याख्याय उदाहरणं परिसंख्यातो भेदश्च विधिरूपग्रन्थे दर्शितो यथा "नियमः पाक्षिके सतीति विधिं विना प्रवृत्तेः पाक्षिकत्वं सतीत्यर्थः प्रवृत्तिनियमे सतीति, यावत् तथाच तद्गोचरप्रवृत्तिनियमनिवारको विधिस्तन्नियमविधिरिति